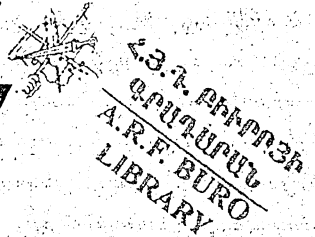

ԴՐՈՇՆԿ

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

1894-1895

1894 թ. հայկական յեղափոխական կեանքի դարագրութիւնն է կազմուած. նա նշանաւոր և հարուստ է թէ ոգով, թէ իւր տւած հերոսական զոհերով և թէ այն բարձր ոգևորութեամբ, որով բռնւած է այսօր համայն հայութիւնը. նա, հայութիւնը, այսօր մի մարմնացած յեղափոխութիւնն է: Հայ յեղափոխական կեանքը իւր 30 տարւայ գոյութեան ընթացքում երբէք չի տւել այսքան շատ, այսպիսի մեծ զոհեր և չի տեսել այսպիսի ընդհանուր ժողովրդական ոգևորութիւն, համակրութիւն ու շարժում: 1894 թ. ամենափայլունն է մեր յեղափոխական կեանքում թէ իւր որակութեամբ և թէ իւր ծաւալով:

1894 թ. էր, որ ժողովրդի հարազատ քաջ զաւակը Յակոբը փորձ փորձեց սպանել սեւանուն Աշգեանին: Աշգեանը եթէ այսօր չկայ, եթէ նա մեզ համար մեռած է, այդ շնորհիւ Յակոբի էր. այդ փառքը նրանն է, նրա ինքնուրոյն գործունէութեանը. այդ գործը նրա ազնիւ սրտի պահանջն ու արձագանքն էր և ոչ ոք չի կարող խել նրանից այդ և ուրիշ անւան տակ դնել. նրա բազմաաչաքար ոսկորները կը բողբոքեն դրա դէմ. Հնչակեանների անյաջող փորձն սպանելու Սիմոն պէյին, Մարգարի և Ժիրայրի հերոսաբար, յանուն ժողովրդական շահերի կախաղան բարձրանալը, ժողովրդի, հալածեալի ու տանջւածների պաշտպանների հայդուկային խմբերի տաճկա-ուսական սահմանագլխի և Վասպուրականի ընդհարումը թշնամու հետ, Մուշի և Եւրոկիայի անամօթ և անխիղճ կոտորածը և բոլորի պսակ Սասունի հերոսական կռիւր, կռիւ որ իսկապէս մի պատերազմի էր նմանում: Դեռ մի կողմն ենք թողնում այն անընդհատ, ամեն քայլափոխում պատահած ընդհարումները, որ տեղի են ունենում կառավարութեան և ժողովրդի, քրդերի և հայերի մէջ, այն ամենօրեայ կրկնող բազմութիւ թալանները, առևանգութիւնները, անպատուութիւնները, կողոպուտները, սպանութիւնները,

հրդեհները և այլն: Այս բոլորի ամբողջութիւնը, որ մենք խոշոր գծերով դրինք այստեղ, տալիս է 94 թւականի յեղափոխական կեանքի պատկերը. թէև տխուր, վշտացուցիչ է, որովհետև միշտ արիւն է հոսում, բայց ոգևորող և խրախուսիչ է, որովհետև ազատութիւնը այդ է պահանջում.....

Բայց ինչ կը տայ մեզ 1895 թւականը: Հաշկաւոր չէ մարգարէ լինել գուշակութիւններ անելու համար: Ով որ ծանօթ է պատմութեան և մարդկային կեանքի օրէնքներին, նրա համար շատ պարզ է կը լինի նոյնը ինչ որ 94 թ միայն, յոյս ունենք, աւելի ուժեղ, աւելի խիստ կերպով և միևնոյն ժամանակ աւելի տակտիկայով: Այլապէս չի կարող լինել, որովհետև նա զարգանում, աճում է և դրա հետ միասին նա ձեռք է բերում փորձառութիւն: Բացի այս՝ մեր յեղափոխական կեանքն այսօր դրւած է այնպիսի պայմանների մէջ, նա զարգացման այն աստիճանի է հասել, որ բնականաբար տեղի են ունենալու աւելի խոշոր դէպքեր, այդպէս է նրա ընթացքը և այլապէս էլ լինել անհնարին է: Ենք համոզւած ենք, որ ոչ ոք չի կարող կանգնեցնել կամ փոխել հայկական կեանքի յեղափոխութիւնը: Մինչև նա չհասնի իր նպատակին՝ ազատութեան, փորձերն ու ճիգերն ապարդիւն կանցնին կեանքի երկաթի օրէնքի առաջ: Սրա վրայ աւելացրէք և այն, որ դարերի ստրկական կեանքի դառն փորձերը մի կողմից, 30 տարուայ անընդհատ, թէև թոյլ կռիւր միւս կողմից, համոզել է ժողովրդին, որ իր ազատման միակ ելքը, միջոցը յեղափոխութիւնն է: Եւ ահա համոզւած հայ յեղափոխականներին հարկաւոր էր և այս՝ որ ժողովուրդը ոչ մի յոյս չգնի կառավարութեան վրայ, որ բոլոր չարիքների աղբիւրն է, այլ իր ներքին, սեփական ուժերի, որ իրեն փրկողը, ազատողն ինքն է լինելու հրի և սրի միջոցով, մեծաքանակ զոհերով: Հայ յեղափոխականը հասած լինելով այդ կէտին (որ անհրաժեշտ էր) և լաւ հասկանալով, որ միտքը կեանքի ուժեղ ֆակտորներից մէկն է, որ նրա դերը մեծ է, կը կրկնապատկէ իր գործու-

նեութիւնը, մի կողմից շարունակելով իր պրօպագանդան ու ագիտացիան, միւս կողմից հարւածներ տալով կառավարութեան՝ մղելով անընդհատ կռիւ, միշտ ու միշտ աւելացնելով բազմացնելով առաքեալների թիւը: Այս բոլորը՝ հայ յեղափոխականի գործունէութիւնը, ժողովրդի համոզմունքը, ներկայ տիրող պայմանները և կեանքի օրէնքներն առհասարակ են, որ 1894 թ. հետեող թւականները յեղափոխական տեսակէտից կը լինեն աւելի եռանդուն, աւելի ուժեղ, աւելի հարուստ:

Այսպիսի դրական օրէնքների ու փաստերի վրայ հիմնւած մեծ յոյսերով ենք մտնում 1895 թ. Մենք յոյս ունենք, որ կունենանք դարձեալ այնպիսի կռիւ, ինչպէս Սասունինն էր: Յետ նահանջել մենք չենք կարող և ոչ մի պայմանով էլ չպէտք է նահանջել, մինչև թշնամին զինաթափ չլինի, մինչև նա չնկճէի ժողովրդեան պահանջի առջև: Մենք այս ասում ենք վստահութեամբ, մեզ հետ ունենալով նրա կռելու եռանդը: Այլ անցան, գնացին այն օրերը, երբ հայ ժողովուրդը փախչում, վախենում էր զոհերէց, արիւնից: Նա ոչ միայն վարժեւել է դրանում, այլ, կրկնում ենք, համոզւել է, որ այդպէս է հարկաւոր, որ այդ է միակ ճանապարհը: Այսպիսի համոզմունքով ու վստահութեամբ նա Սասունի կռուով բացարձակ կռիւ յայտնեց սուլթանի կառավարութեան, դրանով կարեց իր բոլոր յարաբերութիւնները և իբրև թշնամի նրա առաջը դուրս եկաւ. հաշտութիւնն այլ ևս անհնարին է և նա ոչ փնտրում և ոչ հայցում է: Սասունի կռուով ժողովուրդը դրական ձևով դրեց կառավարութեան առջև՝ մահ, կամ ազատութիւն. իսկ կառավարութիւնը դրա դիմացը դրել է կամ կոտորած, կամ կատարեալ ընկճում, որոշումներ, որ ոչ մի պայմանով չեն կարող հաշտել: Ո՞րը կը յաղթի...

Երկու թշնամի բանակները եռանդով առաջ են տանում իրենց գործունէութիւնը. ժողովուրդն ընդդիմադրում, ապստամբում է. կառավարութիւնը կոտորում, աշխատում է ընկճել, ինչպէս Սասունին արաւ: Ո՞վ կը յաղթի.— նա, ասել ենք մենք արդէն, ով բարոյապէս բարձր է: Հակառակորդ ուժերը հաւասար չեն. ինչ կասկած, որ կառավարութիւնն ուժեղ է և դեռ մի քանի Սասունի կռի պէս կռիւներում կը կոտորի: Բայց կոտորել չի նշանակում յաղթել: Ոչ, հայ ժողովուրդը չի յաղթել և չի յաղթւիլ. չի յաղթւել, որովհետև զէնքը վար չի դրել, որովհետև թշնամին դեռ չի կարողացել խլել նրանից ապստամբական արնադոյն դրօշակը, որ նա բարձր և ուժեղ բռնել է, որը ծածանւում է Հայաստանի ամեն մի անկէնում. չի յաղթւիլ, որովհետև ուժեղ է այն ձեռը որ բռնած ունի այդ դրօշակը և Սուլթանի կառավարու-

թեան պէս անամօթ, ստոր ու վախկոտ կառավարութիւնը չի կարող իւր անմաքուր ձեռներով մօտենալ և խլել այդ անարատ դրօշակը և անպատուել, պղծել նրան: Ոչ, այդ դրօշակը չի ընկնիլ մինչև յետին հայի վերջին շունչը: Միմիայն երբ Սուլթանի կառավարութիւնը հպարտութեամբ կարող կը լինի ասել՝ այլ ևս Հայաստանում հայ չկայ, երբ նա կը տեսնի իւր ոտերի տակ ածուխ դարձած դիակներ և արիւնլայ աւերակներ, այն ժամանակ նա յաղթող կը լինի և միայն այն ժամանակ անարատ դրօշակը կը պղծւի... Բայց քանի կայ, քանի ապրում է հայ ժողովուրդը, կայ և ապստամբական դրօշակը, կայ և հերոսական կռիւը:

Եւ այդ կռիւը, որ այսօր աւելի լարւած բնակարարութիւն է ստացել, կը շարունակուի. նա մի րոպէ, մի վարկեան անգամ կանգ չի առնի, մինչև որ ժողովուրդն իր նպատակին չհասնի, մինչև Հայաստանի հողի վրայ ապրող ժողովուրդների վզին ծանրացող լուծը չջարդւի և նրա տեղը չբռնի ազատութիւնն ու եղբայրութիւնը, խաղաղ, ապահով կեանքն ու աշխատանքի արդար վայելումը: Այդ են պահանջում իւր կեանքը, իւր մարդկային իրաւունքները, այդ են պահանջում և իւր հազարաւոր նահատակների ոգին ու արիւնը, որոնք ընկել են քաջաբար, որոնք հարթել են ճանապարհը, որոնց յիշատակը վառ պահելու համար, պարտաւոր ենք այդ օրն իբրև Մեծ-Տօն տօնել: Եւ միթէ մենք կարող ենք չգնալ այդ ճանապարհով, որ միակն է և որը մեզ տանում է դէպի մեր նպատակը, որքան էլ նա ծանր, դժւար և փշոտ լինի:

Չէ, մենք կերթանք այն ճանապարհով, որով գնացել են յեղափոխական ժողովրդի ուսուցիչները՝ Սասունցիք: Այո, Սասունը յեղափոխական ժողովրդի ուսուցիչն է, որովհետև այդ առաջին անգամը չէ, որ նա ապստամբական դրօշակ է բարձրացնում,—այդ գիտէ իւրաքանչիւր հայ. նա ապստամբւել է ոչ թէ միայն մի քանի անգամ, այլ նա միշտ անընդհատ կռի մեջ է եղել կառավարութեան հետ և մինչև իր ընկնելը կիսաանկախ դիրք է ունեցել: Եւ ո՞վ կը յանդգնի ասել, թէ Սասունի ապստամբութիւնը սրբ կամ նրա գործն է. ոչ որ... այդ կը նշանակէ անպատուել հայ յեղափոխական ժողովրդի ուսուցչին՝ Սասունին, այն Սասունին, որի անունը շատ վաղուց է, որ սիրելի է տանջող ժողովուրդին, որի յոյսերի աղբիւրն է: Մենք կերթանք այդ ճանապարհով, մեզ հետ ունենալով այն բարձր յոյսը, որ մենք կը յաղթենք: Եւ մենք կը յաղթենք: Մենք կերթանք այդ ճանապարհով, որովհետև մենք ուզում ենք ապրել, բայց ոչ այնպէս, ինչպէս ապրել ենք դարերով՝ ստրուկ, կեղեքւած, անպատուած, հալածւած, ստորացած... Այս կռուելու գիտակցութիւնը, որ այժմ յատուկ է ոչ միայն համոզւած յեղափոխական-

ներին, այլ և մտել է ժողովրդի բոլոր խաւերը, մեզ առհաւատչեայ է, որ սկսածը կը շարունակւի, որ մենք կը գնանք նոյն ճանապարհով, մի ըստէ անգամ չչեղւելով և հաւատարիմ մնալով մեր սկզբունքին և նրանց, որոնք զոհել են իրենց, նահատակել են ժողովրդի համար ապագայ սերնդի համար:

Մենք մտնում ենք 1895 թ. թէև սգաւոր, տւած լինելով հազարաւոր զոհեր, բայց փառաւոր անցեալով և ապագայի մեծ յոյսերով:

Մենք մտնում ենք 1895 թ. տխուր, բայց եռանդով, որ ներշնչել են մեզ նոյն իսկ այդ հազարաւոր զոհերը:

Մենք մտնում ենք 1895 թ. մնայլ դէմքով, բայց ոչ ջարդւած, փշուած սրտով:

Մենք մտնում ենք 1895 թ. հազարաւոր ընտանիքների լաց ու կոծով, լաց, որ ոչ թէ գթութիւն է հայցում, այլ վրէժ է պահանջում, որ բողոքում է անլսելի գազանութիւնների դէմ և արդարութիւն է պահանջում: արդարութիւն ոչ թէ օտարի ձեռքից, այլ իր հարազատից, իր եղբորից:

Մենք մտնում ենք 1895 թ. հազարաւոր եղբայրների և քրորերի հետ քաղցած, մերկ ու գոտաբոբիկ, որ պատճառել է թշնամին:

Մենք մտնում ենք 1895 թ., մեր առջև ունենալով հազարաւոր դիակներ և աւերակ դարձած երկիր:

Եւ այս բոլորը մեզնից, ժողովրդից պահանջում է վրէժ:

Ծողովուրդ, քո քրորերը և եղբայրները, քո որբերը քեզնից պահանջում են և՛ օգնութիւն, և՛ վրէժ Թշնամին ոչինչ չի խնայում, այդ դու լաւ ես տեսնում և մի՞թէ այսօր ևս դու կը շարունակես քո նախկին թուլութիւնը, չես լսիլ այն ձայները, որոնք միշտ բղաւում էին, թէ կոտորում են, կուում են...

Ո՛չ, մենք ուզում ենք հաւատալ, որ դու այլ ևս չես մերժիլ օգնութեան ձեռք կարկառելու քո թշուառ եղբորը, որովհետև նա քեզ ցոյց տւեց, որ գիտէ կուել, որովհետև այդպէս է պահանջում քո պատիւը: Ո՛չ, մենք ուզում ենք հաւատալ, որ դու ձեռք կը տաս եղբորդ, որպէս զի նրա բարձրացրած ապստամբական դրօշակը չանպատուի, որ նա ծածանելի մինչև Հայաստանի և նրա ժողովրդների կատարեալ ազատումը:

Եղբայրներդ վճռել են կամ ձեռք բերել ազատութիւն, կամ թշնամուն տալ ածխացած դիակներ և արիւնոտ աւերակներ: Մի՞թէ դու կարող ես անտարբեր մնալ. — Ո՛չ:

Եւ մենք մտնում ենք 1895 թ. մեծ յոյսերով խրախուսւած և ոգևորւած:

Կեցցէ՛ ժողովուրդ, կեցցէ՛ յեղափոխութիւն:

Ս Ա Ս Ո Ւ Ն Ի Կ Ո Ւ Ի Ը

I

Սասնոյ մէջ պատահած եղեւնի դէպքերու տեղ եկուութիւններ. —

Շէնիք Սասնոյ մի գաւառն է, ունի 4 գիւղ՝ Շէնիք, Մարտ-Սօրք, Գուռճոք, և Տարի: Շէնիքու այս 4 գիւղերու հայերուց սպանւածներն են 950 հոգի, թէ այր, թէ կին, և թէ երեսայ, որոնց 920 Շէնիքու են և մընացեալ 330 միւս գիւղերէ են: Այս թշուառների շատեր Երզնկայու Մուշուր փաշայի հրամանաւ ողջ ողջ քարերէն վար նետելով սպանեցին, շատերն ալ ողջ ողջ թաղեցին, իսկ մնացած մասը սրէ անցուցին, գիւղերը այրելով մոխիր դարձուցին. իսկ ողջ մնացողներն ինքի, սովալլուկ Մշոյ-Գաշտի գիւղեր կը պտտին:

Շէնիքու Տէր-Յովհաննէս 140 հոգով գնաց Օսմանցուի բանակ Մուշուրիին անձնատուր եղաւ. Մուշուր հրաման ըրաւ իր զօրքերուն Տէր-Յովհաննէս քահայի հետ մէկ տեղ այդ թշուառներէ մի քանիսին կապեցին և ողջ ողջ քերթեցին, իսկ մնացածներէն մաս մը ողջ ողջ թաղեցին, իսկ մնացեալին զօրքերուն հրաման ըրաւ սուրերով կոտորել: Շէնիք գիւղի եկեղեցոյ մէջ փեցած շներ տարին թաղեցին, այսպէս անարգանք կը կատակէին մեր սրբավայրեր:

Ալեան, որ Սասնոյ մէկ գաւառն է, կը բաղկանայ 14 գիւղերէ: Երբ կուի սկսաւ Չայ գիւղի վրայ, տաճկաց ամբողջ ղինկորութիւնն այդտեղ հաւաքեցաւ: Երգնկու Մուշուր փաշան 30-ի չափ թնդանօթով 24 գունտ հետևակ և հեծեալ զօրքերով այդ գաւառի 14 գիւղերու դէմ պատերազմ մղեց. Այդ գիւղերու հայեր Չայ գիւղի անառիկ տեղեր ապաստանելով՝ դէմ դրին 25 օր: Տաճիկ զօրքեր որչափ որ թնդանօթով կը ումբակոծէին այդ անառիկ տեղը, ոչինչ օգուտ չէր ըներ: Երբ հայերու կերակուր և զէնքի պաշարը հասաւ, սկսեցին ցիր ու ցան իջնել. այդ առեւն տաճիկ զօրքեր սկսան հալածել հայերուն. կնիկներուն որովայններ ձեղքելով՝ զաւակներ կը հանէին, կը կտրտէին, մարդիկ ողջ ողջ կը թաղէին. գիւղեր այրելով՝ մոխիր ըրին և այդ գիւղերն այրած ժամանակին կը հաւաքէին զմարդիկ, կը լցնէին տուներու մէջ և կայրէին: Ամբողջ 40 օր այդ եղեւնագործութիւն ի գործ գրւաւ: Ալեանցիք կորուստ ունեցան 2000 հոգի՝ մարդ, կին, երեխայ:

Պատերազմ սկսեց Գէլիէ-Վուզանայ վրայ: Գէլիէ-Վուզան ունի 22 գիւղ: Այդ գիւղերու բնակիչները ընդունան գլխին ամբացան: Անոնց դէմ ելնող զօրքերու թիւը 30,000 կը հասնէր, թէ քիւրդ, թէ համախայ և թէ կանոնաւոր զօրք, 50-իչ ամի էլ թնդանօթ: Ամբողջ քսան օր պատերազմեցան այդ երեսուն հազար խուժանի և յիսուն թնդանօթի դէմ: Երբ Ալեանցիք յաղթեցան, Գէլիէ-Վուզանցոցն ալ արդէն վառօք և կերակուր հատած էր: Գէլիէցին իր վերջին յուսահատական ճիգ այսպէս թափեց թշնամու վրայ, աչքի առաջ ունենալով հերոսական մահը, զէն ի ձեռին արձակում ըրաւ թշնամի բանակի վրայ և՛ մեծ ջարդ տւեց: Երբ

Թշնամու բանակ երթալով սուլարացաւ, գէլիեցիք ըսկ- սան խոյս տալ: Այնտեղ Արիանից Գանրուո Նալալէ Մամբան գիւղացի Հեպոեան քաջարի Վարդան անուն անձը մէկ դաշտնով քսանի չափ զօրք սպանեց և յե- տոյ ինքն ալ սուինի հարածներով սպանաւ:

Գէլէնցին սկսաւ խոյս տալ և ջիր ու ցան իջնել- տաճիկներ ետևէ ընկան, հալածեցին ու կոտորեցին: Գէլէնցոց կոտորածներու թիւը եղաւ 3,000 հոգի, թէ այլ, թէ կին և թէ երեխայ: Գէլէ-Վուզանցոց նորընծայ Պետրոս քահանան խմբի դուխ անցնելով՝ քաջաբար կը պատերազմէր: Երբ խումբը կոտորուելով՝ ջիր ու ցան եղաւ, քսանի չափ զօրքեր յարձակեցան Տէք- Պետրոսի վրայ և սուիններով զարկին, սպանեցին և դի- ակը կտոր կտոր արին:

* *

Աղբէք գաւառ ունի ութ գիւղ, որք են՝ Վերին Աղ- բէք, Ներքին Աղբէք, Խտան, Մուտախար, Փօման, Իսուխիք, Գալասազ և Չուրուփ:

Վուխ երբ դարձաւ Գալուրիկու կողմը, բոլոր Օսմա- նեան զօրքեր մտան այս գաւառի մէջ, ձեռք անցող սրէ անցուցին: Փախնող ազատուան: Շատերն ալ բռն- նեցին, լցին շէնքերու մէջն ու այրեցին: Այլուածներ չենք գիտեր որչափ են, միայն թէ 1200 հոգի կորած են. դիակներու բազմութիւն և մոխրի շատութիւն կը նշանակէ սպանած կամ վառուածներու թիւը:

Այդ Աղբէք գաւառն աւերելէ զինի Մուշուր փաշա- յի հրամանաւ բոլոր զօրքեր՝ թէ քիւրդ, թէ համի- տեայ, թէ կանոնաւոր զօրքեր գումարած, իրենց հետ ունենալով 80-ի չափ թնդանութներ, յարձակումը ք- րին Գալուրիկայ վրայ, ուր Սասնոյ յեղափոխութեան կենտրոնն է: Գալուրիկայ իր շրջակայ 20 գիւղէ բնա- կիչներով Մուրատի և Ալէքսանդրապօլցի Սենեքերիմի առաջնորդութեամբ Փրու-Փրու քարի վրայ ամրացան և ամբողջ տասն օր դէմ դրին տաճկին, նրա անչափ զօրութեան: Մուշուր փաշան իր հնարագիտութեամբ գտաւ թոյլ դիրքը և սկսեց այդ կէտը թնդանութնե- րով ուժակոծել: Փրու-Փրու քարի վրայ ամրացածները սկսան ջիր ու ցան իջնել: Տաճիկ զօրքերն սկսան զհա- յերը հալածել, ձեռի անցածները կոտորեցին, թաղե- րու մէջ մնացածները տուների մէջ փակեցին և ան- զթաբար այրեցին:

Գալուրիկայ և իր շրջակայ գիւղերու կոտորածներու թիւ 5,000-ի կը մօտենայ՝ թէ ծեր, թէ երիտասարդ, թէ կին, թէ երեխայ: Այդ թշուառներու դիակներ մինչև հիմա էլ առանց թաղելու մնացած են:

Ահա այսպէս դարձած է այս ընդարձակ երկիր... Անթաղ մնացած դիակներու գարշահոտութենէն ամ- բողջ քառասուն օր անցնելն անկարելի էր այդ աւե- րակ դարձած գեղերէն...

Տալուրիկու գիւղերու անուններն են. Հեթինք, Աւա- դառ, Առնոյ, Տալուրիկ, Էղկարդ, Ծորեր, Սպղանք, Միր- կեր, Հուսուտ, Փարին, Թուալին, Հաքմանք, Հչաղին, Ռէ- նեա, Բաղսի-Վտոր, Իշինձոր, Նորհան, Վալին, Խզրիկ:

Արիանցոց գեղերու անուններն են.— 2այ, Վերիլմք, Տաբէ, Մերկէխք, Արիանցից-Գէլին,

Բլօի գեղ, Գրվոն-Աբի, Բողնցի, Սէվօք, Նալալէ-Մամբան, Բօք, Բօնկէ հոյիտ, Նալալէ-Շանիէ, Գեռհասար:

Գերիէ-Վուզան գիւղերու անուններն են.—

Մերկեր, Վերի, Բլուր, Ամպրներ, Զըռըզէ, Գալին, Տայասև, Հաղոգոմ, Չախք, Գահօ, Գալուրին, Մղոն- խասօ, Նուսենցիք, Հօսյ, Մզոէսան, Օմբեթար, Միհել- նէն, Ղարիպաէ, Գաղվանի, Աւեախան, Գիլիէ-Վուզան:

Վերոյ գրած գաւառներու բոլոր գեղեր, որ անւանէ սկանէ յիշած եմ, բոլորն ալ վառած և մոխիր են դարձած, այդ գեղերու ողջ մնացողներ տակն հազար ժո- դոգորեան չափ փախած են Մշոյ դաշտի գեղերու մէջ ցրած, մերկ ու սովալլուկ կը պտրտեն. ոչ ժողովուրդ կրնայ օգնութիւն ընել, ոչ ալ կառաքարութիւն օգ- նութիւն կրնէ, որովհետև մեր բոլոր երկիրներ թալան- ւած են. եթէ օգնութիւնը չը հասնէ՝ բոլորն ալ պիտի մեռնին աստանդական ու թափառական:

Տէրութիւն հրաման ըրած է, որ սասունցիք երթան իրենց տեղեր կրկին լեցնեն: Բայց իզուր, որովհետև սա- սունցիք ապրուատի միջոց չունին, որ երթան լեցնեն ի- րենց երկիր. մեր եղբարք մեզ կարեկցեն ու օգնեն: Օգ- նութեան ենք կարօտ:

II

(ՄԵՐ ԸՆԿԵՐՈՋ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԻԾ)

Խ ն ու ւ

Դեռ հայերի և քրդերի անցեալ տարւայ կռի պատճառով, որի ժամանակ քրդերը սուկալի հարած ստացան, վրէժ է պահած եղել հայերի և քրդերի մէջ: Աւելի կատաղած են եղել հայերի դէմ բազրան- ցիք և բազկանցիք:

Սասնոյ հայերը կարծելով, որ այս տարի քիւրդերը վրէժ լուծելու համար պիտի բարձրանան Անտօք լեռը զօգան (մէք ստում ենք եայլալ) դնելու, աճապարում են իրենք շատով բարձրանալ վերոյիշեալ լեռը և ամուր դիրք բռնել: Բացի այդ հայերը քանդում են Խիան գաւառի և Սասնոյ մէջ գտանաող Սև Ղուր կոչ- ւած գետի միակ կամուրջը, որպէսզի քիւրդերը չկա- րողանան մտնել Սասուն (Գալուրիկի թաղերը):

Հենց այս ժամանակներում պատահում են մի քա- նի անցքեր, որոնք դառնում են Սասնոյ կոտորածի ան- միջական պատճառները:

Այս տարի գարնան սկզբից շէնիկցի հայեր գալիս են Մուշ, կարաւանի հետ միանում և ճանապարհ ըն- կնում դէպի Տիգրանակերտ ցորեն բերելու: Կարաւանի մեծ մասը կազմած է եղել քիւրդերից: Ճանապարհին բազկանցի քիւրդերը յարձակում են կարաւանի վրայ և կողոպտում միմիայն հայերին, տանելով 60 ջորի և ցորենի համար պատրաստած փողը. շէնիկցի հայեր դա- դարկ ձեռներով վերադառնում են իրենց տները:

Մայիսի մէջ Մուրադի կարգադրութեամբ մի փոքրիկ հայրուկային խումբ, բաղկացած տեղացիներից և օտա- րականներից յարձակում է բազրանցի ցեղին պատկա- նող մի գիւղի վրայ, խլում է 65 ոչխար և առանց մի մարդ կորցնելու վերադառնում է: Այդ խմբի մէջ են

լինում խառնեցի Պօղոսը, ալէքսանդրապօլցի Սենեքերի- մը և վանեցի Կարապետը:

Յուլիս ամսին Կենձի ղայմաղամը գալիս է Իշխնձոր գիւղը հարկ հաւաքելու, բայց ձերբակալում է Յ մարդ իբրև յեղափոխականներ և ստիպում է նրանց յայտ- նել Մուրադի ու իր ընկերների տեղը, թէ որտեղ են պահած հայերի թնդանօթները, որտեղ են հայերը զէնք շինում, իսկ գլխաւորապէս՝ որտեղ են պահած այն 8,000 զինւորները, որոնք անցել են Ռուսաստա- նից: Այս 8 հազար հոգու համար պատմում են մի շատ ծիծաղելի բան: Որպէս թէ այդ հայերը սահմանի մօտ գտնուող Ղարաղուրուդ ձորից, որտեղից վազում է Արաքսը, ծակել են սարբեր-ձորեր ու գետնանցքով դուրս են եկել Մուշ և Ս. Կարապետի անտառներում մնալով Յ օր, այնտեղից մտել են Սասուն ու այժմ պահում են հայ գիւղերում: Երբ Իշխնձորի հայերը տեսնում են, որ այդ երեք երիտասարդներին շատ են տանջում, մի անգամ յարձակում են ղայմաղամի վրայ, որն ազատում է փախչելով, Իշխնձորում թող- նելով իր ամբողջ գոյքը:

Ղայմաղամի փախչելուց յետոյ նոյն ամսին գալիս են Աէնիկ 200 ասկեար և վրանները խփում մօտակայ մար- գազեանի վրայ: Մի քանի օրից յետոյ զանազան տե- ղերից լուր է հասնում Սասնոյ հայերին, որ այս տարի կառավարութիւնը մտադիր է սասունցիներին սրի բե- ղան տալ: Խիան գաւառում գտնուող հայ գիւղերը կա- մաց կամաց սկսում են դատարկւել: Ամենից առաջ հե- ռանում են Իշխնձորցիք դէպի Տալուրիկ, այրելով իրենց տները, նրանց հետևում են շէնիկցիք, սէմալցիք, պիւն- ցիք, Գիլիէ-Վուզանցիք: Իսկ Աղբի և Գիլիմուր գիւղերը մնում են իրենց տեղերը: Հենց այդ ժամանակները սա- սունցոց գուշակութիւնները կատարեցան. կառավարու- թիւնն իր զօրքերը քաշեց դէպի Սասուն: Չբաւականա- նալով իր 27,000 կանոնաւոր զօրքով, թնդանօթներով, կառավարութիւնը հրաւեր կարգաց Բաղէշի վիլայէթի և նրա շրջակաների բոլոր ցեղերին: Համտիա աշիրէթ- ները ամեն կողմից սկսեցին կուտակել Սասնոյ շուրջը: Հրաւիրում է նոյնպէս հասնանցի Փաթէհ-Աղային իր բարբարոսներով: Սակայն հասնանցիք չեն գնում Սա- սուն, նրանք իրենց համար արդէն գործելու ասպարէզ ունեն. գարնան սկզբից մինչև աշնան վերջը, մինչև հոկ- տեմբեր ամիսը նրանք կողոպտում են անխտիր կերպով Բասենը, Խնուսը, Բուլանլըխը, Մանազկերտը, Ալաշկերտը:

Ահա Սասնոյ վրայ գնացող ցեղերի անունները՝ բադ- կանցիք, Բագրանցիք, ինկանցիք, մամկանցիք, շիբրան- ցիք, զուրկցիք, իսնանցիք, սլըքցիկ, զիւուրցիք, ուլկութան- ցիք և հայրարանցիք:

Այս բոլորի թիւը տաճիկ զինւորների թւի հետ մի- սային հասնում էր մօտ 45000-ի:

Սասնոյ կուղ հայերից հրացանաձիգներ ընդամենը եղել են 700 հոգի: Հրացաններն եղել են քիչ բա- ցառութեամբ նախնական շէշխաններ... Մնացեալ կուղ հայերը զինւած են եղել միմիայն նաջախով, թրով և այլն: Իսկ Մուրադի մօտ եղել են 7 մարդ օտարականներ, զինւած բերդանկայով: Հայերի մեծ մա-

սը բարձրացած է լինում լեռները, օր. Անտօք, Կէ- փին, Քըռ-Քըռ քար: Սասնոյ պաշարումն սկսել է յուճիս ամսից. կռիւն սկսել է օգոստոսի սկզբին և վերջացել նոյն ամսի վերջին:

Կռիւն սկսել են Բագրանցիք, սակայն ահագին կո- ռուստով ստիպւած են եղել յետ քաշել: Գորանից յետոյ բոլոր քիւրդ ցեղերը միանգամից յարձակում են գործում և զանազան տեղերից աշխատում են բարձրանալ Գալուրիկ և հայերի բռնած լեռները: Հենց այս ժամանակ սրի ճարակ են լինում Աղբին և Մուրի հայ գիւղացիք իրենց տների մէջ: Կոտորում են նոյնպէս և Բասնաց գաւառի հայերը: Ոմանք սրի զոհ են գնում, իսկ ոմանք կրակի: Կռիւը տևում է 19 օր անընդհատ. քրդերի և տաճիկների կողմից մեծ կորուստ է լինում Գալուրիկի և լեռների ստորոտնե- ռում: Պատմում են, որ մի հայ նստած է լինում ժայ- ուի ետև 4 պատրօնդաշ կախած վրէժն, բոլորն էլ լքե- փամփուշտներով: ամեն մի փամփուշտով նա մի տա- ճիկ է գետին փռել. այս հաշուով նա 200-ից աւել թշնամի է գլորել. դա է սպանել և մի թնդանօթա- ձիգ: Երբ փամփուշտները բոլորովին սպառում են, նա բարձրանում, դուրս է գալիս քարի յետևից, նետում հրացանը տաճիկ զօրքերի առաջ և գոռում. «Գուք, անմաքուրներ, արիք, մօտեցէք. ինչ էք վախենում. խօմ տեսնում էք, հրացան չկայ այլ ևս, մեն-մենակ խէնչալս է. ձեզնից շատ շատերին պիտի կոտորեմ սը- րանով:» Այս բոլորը պատմում էր մի տաճիկ զինւոր: «Մենք քառասուն հոգի էինք, ասում էր նա, բայց էլի հազիւ սիրտ արինք յարձակել վրան և ողջ ողջ բըռ- նել: Մեզնից մի քանիսին վիրաւորեց խէնչարով:»

Հայ տղամարդիկ, շարունակում է թիւրք զինւորը, անընդհատ կաւելուց բոլորովին միջոց չէին գտնում հան- գստանալու կամ ուտելու: Հայերը երբեմն երբեմն ա- նօթութիւնից ընկնում էին ուշաթափ: Սառը ջրով լո- ղացնում էին նրանց, կերակրում էին մածոնով, անախ մնով: Փաշան երբ տեսնում է, որ կոււելով անհնարին է յաղթել հայերին, դիմում է խորամանկութեան: Ա- զատութիւն խոստանալով՝ բերել է տալիս Տալուրիկի իշխաններին և քահանային, որպէս զի ներում շնորհե- ամենքին: Հայերի մի մասը, որ լաւ էր հասկանում նենգաւոր փաշայի դիտաւորութիւնները, թողեց իւր անառիկ դիրքը, փախաւ դէպի զանազան կողմեր: Միւս մասը կէս խափած, կէս յուսահատած անձնատուք եղաւ: Փաշան հրամայում է կոտորել վերջիններին: Բոլոր անձնատուք եղողները նահատակում են ամենա- չարաչար մահով: Մի քանի զինւորներ, որ Բաղէշ/ հիւանդանոցում պարկած են եղել, պատմում են հե- տևեալ քստմնելի դէպքը: Գազան փաշայի հրամանով խոր փոս են փորում, նետում են այնտեղ և սպան- ւածներին և կենդանի մարդկանց... «Ողջ ողջ թաղում են հայերին... Այրում էին կենդանի մանուկներին և ձողերի վրայ քարձրացնելով՝ գոչում էին. «անխելք հայեր, տեսէք ահա, թէ տղամարդիկ էք, արիք փրկե- ցէք ձեր մանուկներին:» Եօթը տարեկան մի աղջիկ փա- խաւ կրակից տեսայ և խղճահարեցի՝ փակեցի աչ-

քերս և հեռացայ, գարշելով մեր արած գործերից: Բայց փաշան հրամայեց նորից կրակի մէջ գցել կիսամեռ աղջկանս:»

Մի այլ տեղ զինւորները զազուխի են բարձրացնում մի սիրուն հարսի: Ցցերից մաս մաս կտրտում են և կտորները հայերին շարտելով, բղաւում են. «հայեր բաղցած էք, անօթի, ահաւասիկ ձեր սիրելի կանանց միսը, կերէք և ոգի առէք:» Կանանցից շատերը այդ սրտաձմիկ տեսարանին ներկայ լինելով, իրենց ցած են գլորում: Ժայռերի բարձրութիւնից:

Ռմբակոծել են Տաւրիկը, այրել են եկեղեցին, Յ հարիւր մարդ մէջը: Հայերի մեծ մասը փախել է երկրի զանազան կողմերը: Մի մասը ապաստան է գտել խարզանցի կոչած քրդերի մէջ, միւս մասը անցնում է գէպի Խուլի, Ջապազ-Ջուր և Սղերտ:

Կուրից յետոյ զօրքերը մի քանի օր շարունակ շըրջում էին լեռներն, անտառները, ապաստանած հայերին կտորելու համար: Մուրադին գտնում են մի այրի մէջ բոլորովին ուժասպառ: Հրացաններից մի երկուսը յաճախ արձակելուց տրաքւել էին: Պատմում են, որ Մուրադին նախ գտել էին բագրանցի քիւրդերը: Մուրադի ապաստանը բարձր էր, անմատչելի: Ջափթի-աները նախ գալիս են զօրքերի հետ.

«Ցած իջէք, գոռում են, դիմելով հայերին:»
— Զենք իջնի առանց սանդուխքի, պատասխանում է Մուրադը: Բերում են գերաններից, տախտակներից սանդուխտ շինում: Մուրադը ցած է իջնում: Նրա բարակ, քնքրյալ կազմաւածքը տեսնելով՝ մի զապտիա հեգնական ժպիտով մօտենում է նրան, ասելով. «Մուրադ, հա, Մուրադ, սա է՞ Մուրադը, այս պատիկ մարմինը:» Մուրադը պատասխանում է. «Ես եմ, այո, Մուրադը, բայց ափսոս մուրադիս չհասար:»

Այդպէս, Մուրադին 22 հոգով բերում են Մուշ իր 4 ընկերներով, փոխադրում են Բաղէշ, իսկ այստեղից Սղերտի վրայով Պոլիս են տանում:

Սասունն ընկձելուց յետոյ քրդերն իրենց իսկական գործը գտան: Ինչ կար չկար, նրանք հաւաքեցին, տարան: Մինչև իսկ հանեցին գետնի տակ պահած թէ եկեղեցիների և թէ կանանց զարդերը: Իսկ զօրքերն իրենց բողազի ետևից էին ընկած:

Ժանտախտ հիւանդութիւնը տարածւել էր զօրքի մէջ: Շատերը հիւանդացել էին իրենց կամքից դուրս կատարած դժոխային բարբարոսութեանց պատճառաւ:

Սասունցի կնոջ անվեհեր ընդդիմադրութիւնը, նրա օրինակելի անձնազոհութիւնն արդէն խիստ կերպով սպաւորւել է ժողովրդի սրտում: արդէն հայերի, քրդի-դերի և տաճիկների մէջ պատմում են, որ մի գեղեցիկ կին սպիտակ ձիու վրայ նստած, թուրը ձեռին արշաւելով այս և այն կողմ, տաճիկներին, քրդերին ջարդելով սլանում, մտնում է Գաւորիկի եկեղեցին:

Սասունն ամառի դարձնելուց յետոյ կառավարութիւնը խոստացել էր փախստական հայերին թող տալ վերադառնալ իրենց տները, խոստանալով տալ նրանց 50,000 ղըշ: իրենց կրած վնասների փոխարէն: Բացի այդ՝ կառավարութիւնը խոստացել էր չպահան-

ջել 10 տարւայ հարկը այն պայմանով միայն, որ սասունցիք մի շնորհակալութեան թուղթ ուղարկէին Սուլթանին, որ «Սուլթանը բարեհաճեց կտորել աւազակ և ապստամբ հայերին»: Հայերը պատասխանում են. «Ինչ պիտի անենք մեր տուն ու տեղ, երբ չկան այլ ևս մեր սիրելիք»:

Այսօր Մուշ, Բաղէշ, սբ. Կարապետ լի են փախստական սասունցիներով, որոնք ապրում են ցիր ու ցան և խղձալի դրութեան մէջ... Սասունցիք իրենց յոյսը դրել են Ռուսաստանի հայերի վրայ, նրացից են սպասում օգնութիւն...

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԽԱՂԵՐԸ.

Սասնոյ կոտորածն աւարտելուց յետոյ կառավարութիւնը ամեն կերպ աշխատեց ձեռները լւալ և յետ կանգնել, ամբողջ մեղքը քրդերի վրայ բարդելով: Ճիշտ է, որ քրդերն են եղել սկզբից կուռզները Սասնոյ դէմ, ճիշտ է, որ հասնանցիք էին Բասենի, Խնուսի հայերի կողմադրները, ճիշտ որ շիկակները, մուկրցիք, մլանցիք, շարաֆների, մամայների առաջնորդութեամբ աւերում են Վասպուրականը. բայց ո՞վ է դրանց խրախուսողը, ո՞վ է դրանց զէնք տուողը, եթէ ոչ Սուլթան Համիդը իւր կուսակալ փաշաների միջոցաւ: Բացի այդ, ոչ դի համար գաղանիք չէ, որ բացի քրդերից, բացի Համիդիէ գնտերից, Սասնոյ վրայ արշաւել են ահագին քանակութեամբ կանոնաւոր զօրքեր իրենց թնդանօթներով:

Այժմ, երբ ամեն ինչ վերջացած է, երբ Սուլթանն ստիպւած է պատասխան տալ համայն ժողովրդի արդար բողոքին, երբ Եւրոպան պահանջում է խոստացած բարենորոգումները մտցնելու, Սուլթանը սկսել է իւր խաղերը, և տաճիկ սոված պաշտօնեաների համար բացւել է աշխատանքի մի նոր աղբիւր:

Հոկտեմբեր ամսին յանկարծ կառավարութիւնը մի հրաման է արձակում, որ Ալայ բէկը ինքն անձամբ գնայ այն քրդերի վրայ, որոնք աւերել են Սասունը և այլ գաւառներ, յետ առնի հայերից տարած աւարը և վերադարձնի տէրերին: Ալայ բէկը 200 ձիաւորով նախ գնաց Ղիբրացի քրդերի վրայ, բայց քրդերը դիմադրեցին, հրաժարեցին որ և է՛բան վերադարձնել և Ալայ բէկը վախենալով կուրից, դատարկ ձեռքով վերադարձաւ և դիմեց հասնանցոց վրայ: Հասնանցիք ոչ մի ընդդիմադրութիւն ցոյց չտուին, յոյսերը զնելով իրենց ցեղապետ Փաթէ փաշայի վրայ, որը Սուլթանի աչքում մեծ նշանակութիւն ունի և որի մի խօսքը բաւական է Ալայ բէկին վերադարձնել: Բայց հակառակը դուրս եկաւ. Փաթին իւր մարդկանցով բռնեց և բերեց Խնուս: Փաթէ փաշան երկար չմնաց. նա շուտով ազատեց, բայց ոչ թէ Սուլթանի շնորհիւ, այլ այն 400 ոսկի կաշառքի, որ նա տւեց Ալայ բէկին:

Բռնւած էր նոյնպէս և Աղամի տղէն: Դա մի շատ հարուստ քիւրդ է, ունի ահագին ազդեցութիւն և ամեն տարի 10,000 աւել ոչխար է տանում Շամ և Հալէպ ծախելու: Դա կարինից հեռագրով բողոքում է Բ. Գուռը յայտնելով, որ ինքն աւազակ չէ, այլ յայտնի

վաճառական, այդ կարող են վկայել և հայերը: Դա էլ ազատեց, որովհետև սպառնացել էր կառավարութեան՝ բաց անել դեսպանների առաջ բոլոր գաղտնիքները, ցոյց տալ, որ քրդերն ամեն ինչ կատարել են կառավարութեան դրդամբ:

Կառավարութեան պաշտօնեաների համար աւելի ձեռնտու էր իրենց ոյժը փորձել համեմատաբար թոյլերի վրայ: Հոկտեմբերից սկսած մինչև նոյեմբերի վերջը բաւականաչափ քրդեր բռնեցան և կողոպտեցան: Նըրանց մալ, ոչխարներ, ձիաները, ամբողջ հարստութիւնը անցան ագահ պաշտօնեաների ձեռքը: Մի քանի տեղեր բռնաբարւած կանայք ու կոյս աղջիկներ: Պատմում են, որ զօրաց անգթութիւններից մի քանիսը դոցանից մեռել են: Այրւած են բաւականին քրդերի տներ: Բանն այնտեղ է հասել, որ քիւրդ աղաները պահ են տալիս իրենց հարստութիւնը: Ես պատահեցի մի երկու տեղ հայի մօտ պահած քիւրդի հարստութիւն: Օրինակ Ղ. գիւղում երբ հիւր եղայ մի հայի տան մէջ, ինձ տարան, պահեցին ձիտ այն դարմանանոցում, ուր պահած էր քրդի մի սնդուկ պարանքը: Նոյնպէս է. գիւղում ինձ տեղաւորեցին էլի դարմանոցում, որտեղ տան տիրոջ որդին ցոյց տւեց մի փոքր ոսկով լի արկղ և երեք հրացան իրենց փամփուռներով:

Այժմ քրդերը սաստիկ գրգռւած են կառավարութեան դէմ: Նոքա սպասում են գարնան ամբողջ երկիրը հիմնայառակ անելու:

ՍԱՍՈՒՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԵՆԷ ԱՌԱՋ

II

Մայիսի վերջերը ձիարանցի քիւրդ աւազակներ Պաղու (Մշոյ-Դաշտ) գիւղի վրայ յարձակում ընելով կը թալնեն: Մօտակայ գտնւած Զիարէթ գիւղի երիտասարդներէն հաւարի կը հասնին, աւազակներէն չորսը կը բռնեն և հրացանները ձեռքերնէն կառնեն. բայց նոյն գիւղացի Թաթօն, որ ներսէս վարդապետ Խարախանեանցի հակառակորդներէն մին է, հրացանները ետ կը վերադարձունէ քրդաց, որք իրեն ծանօթ բարեկամներ եղած են: Պաղուցիք ժամանակ մը ցիր ու ցան լինելէ վերջ՝ կրկին վերադարձան իրենց գեղ:

Մայիս 19-ին Սասնոյ Բաշքիկ գեղացի Իպրահիմի տղայ Սօֆի Իպրահիմը, գոմըրկերցի Աստաճատուրը կսպանէ, իւր աւելի պահանջած պէշը չտալուն համար:

Մուշէն հայերէն և քրդերէն բաղկացեալ քարվան մը 200 գրաստով, որ Արգին Փարգին ցորենի կերթար, Փարգին չհասած խէյանցի քրդաց կողմանէ միմիայն կը թալանւին հայերը, իսկ քրդերը ազատ կը թողնին:

Հասանցի 30 ձիաւոր յուլիս 1-ին Հացիկ(Մշոյ-Դաշտի)գեղի վրայ յարձակելով նոյն գեղացի Թօրէ անուն անձի նահապետական մեծահարուստ տունը կը թալնեն:

Յուլիս 3-ին Ախաւն գիւղէն ոչխար կը տանին և ոչխարի տէրը կսպանեն:

Յուլիս 20-ին Պօզքցիներու գլխաւոր 2էլէպ անուն քիւրդը Արգիկ Զաքար և Մակար անուն երկու հա-

յերը ճամբան կողոպտելէն վերջ՝ կը շղթայէ և արձակելու համար կը պահանջէ 14 քիսէ զը, իր այնալին ու դիտակը, զորս անոնց աղան՝ Պլարի Խալիլը խլած է ուրիշ ատեն:

Յուլիս 23-ին յիշեալ ցեղի քրդեր նոյն գեղէն մօտ 200 ոչխար թալան կը վերցունեն և ոչխարաց տիրոջ՝ Օհանի ոտքն ալ կը վիրաւորեն:

Յուլիս 22-ին տղերնիցի(Թէլէքցի)քրդեր Թարուք հայ գեղի բոլոր ոչխարները կը տանին:

Սասունցի Մաքօ Խարջինի տղաքը գիշերով խըտանցի Ըրգոյի տան վրայ յարձակելով՝ կը թալնեն գոյքերը:

Նոյն քրդերը զարիւրունցի Գամօյի տունը թալնելէն ետք՝ անոր երկու տղերքը Թամօն ու Սագօն կը ձերբակալեն և իրենց հետ կը տանեն. բաց թողնելու համար 1200 զուրուշ, կով մը և էշ մը կը պահանջեն:

Խէյանցի նշանաւոր աւազակապետ Թըմօ Մըհէ անուն քիւրդը տեսնելով որ իշխնձորցիք իւր զօգանը գրաւած են, մեծ բազմութեամբ իշխնձորցոց խուղերուն վրայ կը յարձակի, բայց ամօթահար ետ կը դառնայ:

Լաճրգանցի չորս քրդեր բանձար հաւաքող շէնքքցի կանանց վրայ կը յարձակին թալնելու: Քրդան մէկը թրով կը զարնէ Մօսէի տան Շաքէ անուն կնկայ ծնկան. սա հերոսուհին քաջաբար կուռելով քրդու ձեռքէն սուրը կը խլէ և գետին պարկեցնելով լաւ մը կը ծեծէ զքիւրդ և սուրը իբրև յաղթական նշան տուն կը տանէ:

Հրութ գիւղէն փախցւած կինը, զոր փախցուցած էին ձեւալցի Գեաղմենց Սըլէն, որոյ ձեռքէն խլած էին Շէկօյի տունը, կը մեռնի իւր քաշած չարչարանքէն մինչև որ տուն կը հասնի:

Կէլիէկուզանի մօտ Անտօքայ սարին վրայ քրդու մը դիակը կը գտնուի և կը ներկայացնուի մօտը գտնւած զօրաց, որք կը պատասխանեն թէ՛ յմէնք մեր կեանքէն կը վախնանք, ուր մնաց ձերը:»

Հեղին գեղացի Միօ Ղարդանը ձերբակալելէ և կրօնիկ գումար մը(մօտ 100 օս. ոսկի)կաշառք ուտելէ վերջն թողուցին:

Մշոյ վաճառականներէն Պաէեան Գասպար աղայի տուն խուզարկելով՝ երկու ըմպօլմէր կը գտնին: Նորա եղբայրը՝ հաճի Կարապետն էլ ձերբակալեցին և ժամանակէ մը վերջ կը թողուն(ի հարկէ կաշառքով): Քանիցըս պոսպէս բռնել ու թողնէ է վերջ, վերջապէս կը զրկեն Բաղէշ քաւարանէն անցնելու համար: Այն հարուստները, որք ցարդ 100 փարայ ազգին աւած չունին, այժմ 200 ոսկին մէկէն կը թափին շան բերան՝ միայն իրենց անձը ազատելու համար. բայց իրենց սերունդը ազատելու համար տակաւին կը խնայեն:

Շէնքքի Գընէի Ըրգոյի տղան Կարապետը Մուշ քաղաքին մէջ կը ձերբակալեն և շէն թողեր, աւարկելով թէ սա սկւալցի ձերբակալեալ ըէս Գորգէի աներձագն է: Յիշեալ Գորգէն մատնւած էր իբր յեղափոխական:

Պուլանխայ Բոփ գեղի քահանան և Լիլ գեղի Լեւոն վարժապետը կը ձերբակալեն:

Խնուսէն 60 մարդու ձերբակալման հրաման խրկւած է Կաթնէն: Ար գտնւին տակաւին խել մը անգէտներ,

որք թերահաւատ լինելով հայկական խնդրոյ լուծման մասին, ոչ միայն չեն հաւատար, այլ ընդհակառակը, կաշխատեն խանգարել գործի ուղղութիւնը: Այդպիսիք ի հարկէ իրաւունք ունին իրենք զիրենք թուրք կառավարութեան բարեկամ կոչելու և անոր բարեկամութեանը վրայ կատարեալ վստահ լինելու: Աւրախութիւն է ըսել, որ այժմ այդպիսիք ևս կասկածելի կը ներկայանան կառավարութեան առաջ և կը փախնին անկէ: Այդ կարգին են Շատախու Բոփ, Կիրմաւ, Գեղաշէն, Տափըզ, Շուքրաբեկ և Ավիարմ գիւղերու ունեւորներն ու գլխաւորները, որք այժմ փախտական եղած են:

Մշոյ կառավարութիւնը Մշոյ բոլորտիք գտնուած հայ կասկածելի գեղրանց մասին լիովին ապահով լինելու համար Խէյանցոց, Բագրանցոց, Խարիգանցոց, Բըշկոսցոց և Պատիգանցոց քէօջերը հրաւիրած է, որ գան իրենց զօրանը Մշոյ սարին հաստատեն: Այդ յիշած աշխրներու քէօջերն ինչ չարիքներ չեն հասուցած խեղճ դաշտեցոց: Քէօջերն անցնելու ատեն ճամբու վրայ գտնուած հայ գիւղացիք քարերու, ժայտերու մէջ կը փախչին վախերնէն:

Յուլիս 10-ին Ալպուհարի կնկտիք գազպին հաւաքելու ատեն պէլէքքի հինգ քրդեր անոնց վրայ կը յարձակին: Մին այնքան կը ծեծեն, որ 2-3 օր վերջ կը մեռնի և մի ուրիշն ալ ձեռքէն կը վիրաւորեն:

Նոյն ցեղին պատկանող մի քանի ուրիշ քրդեր Օղուհայ հայ կին մը փախցնելու կերթան: Արպէս զի կնիկըն իւրացնելու խնդիրը վճռողականապէս վերջացուի, կուզեն նախ տան միջի էրիկ մարդիկը սպանել և ապա կինը փախցունել, բայց կինը խեղացուածեամբ թէ մարդիկը և թէ ինքզինք կազատէ հետեւեալ կերպով: Յինը քրդաց կըսէ. «չէ որ ես իմ կամքովս ձեր հետ կուգամ և կը թրքանամ, այլ ևս ինչ պէտք է անոնց արիւնը մտնել միայն թէ ապահով լինելու համար երթանք դատաւորին մօտ և անոր ներկայութեան կարենք քէպին, որպէս զի մի քանի օր ձեր քէֆը լրացնելէ վերջ զիս չթողնէք:» Քրդեր կը հաւանին և կերթան Քօլոսկայ դազին (դատաւորին), որի ներկայութեան կինը կը պողայ. «ես հայ եմ և զիս բռնի տանել և թրքացնել կուզեն:» Արքան ալ քրդեր ճշուամբ բանեցնել կը ձգեն, բայց սոյն գեղի հայեր քաջութեամբ կը պաշտպանեն և կազատեն կինը:

Յուլիսի 22-ին Մեւքոյի Կէլիսի քրդերէն Մէրիմ տղաքը բռնութեամբ կը տանեն Արդկունցի Ստեփանի քանի մը հատ ոչխարները: Այդ քրդերը աւելի անոր համար կատաղած են, որ Էլինձորի դէպքը պատահեցաւ, որովհետեւ ցարդ հլու և հնազանդ ոչխարագլուխ հայէն այդպիսի յանդգնութիւն չէին սպասեր և հետեւաբար կը ջանան կորիւնը խեղդել: Բայց կորիւնը պիտի դառնայ առիւծ և յօշոտէ զիրենք:

Մշոյ գիւղերու աշարը ծախսուելու վրայ է: Ոչ մի հայ չի համարձակիր միւղայիտէին մօտենալ: Վաւաշոտ քրդերը կը կուխն արն հայ գեղին համար, ուր գեղեցիկ կնիկներ կը գտնուին: Եթէ քիւրդը ամեն տեսակ հաճոյքները վայելելէ ետքը կրկնապատիկը չվստակի, չը գնէր: Գիւղի արդիւնաբերութիւնը որքան ալ սուղ լի-

նի, նա իր ուզած քանակութիւնը կը լրացունէ: Տիրաւորներու մտերը բնակուող 1000 համախիտներու գլխաւոր հրամանատար Իպրահիմ փաշի տունը կը թախեն էնրզ արապները, որոնց վրայ զօրք կը քաշի ասկէ մէկ ու կէս ամիս առաջ:

Յուլիս 24-ին Փասնայ գաւառի 27-30 պանդուխտներ Հալէպէն վերադարձերնուն Պիրմի մօտ Խէյանցու Հուսէյին աղայի տղան՝ Սյօն և իւր հօրեղբայրն իրենց մարդիկներով կը թախեն և կը տանին 110 մէծիտի: Այդ ողորմիկները չթախուելու և ճամբան ապահով անցնելու համար իրենց առաջնորդ կառնեն երկու քիւրդ, վճարելով 20 մէձ, բայց այդ առաջնորդներն դէպքէն առաջ կծիկը կը դնեն:

Թիֆլիզից մեզ գրում են, որ այնտեղի եկեղեցիները մէկուս ահագին բազմութեան ներկայութեամբ հոգեհանգիստ է կատարուել Թահսի փաշայի սպանողի համար, որն անմիջապէս վերջ է տուել իր կեանքին:

Ներատուութիւնների ցուցակը.—
 «Անկեւանց»-ից 62 ըուբ., 96 ը., 11 ը. «Կողմութից» 15 ը., 150 ը. 70 Կ. «Կայծիկից» 85 ը. 70 Կ., 86 ը. 85 Կ., 28 ը. № 39 թ. 41 ը. № 80 թ. 3 ը. № 111 թ. 28 ը. 70 Կ. № 73 թ. 16 ը. 50 Կ. Ա. Մ. Տ.-ից 10 ը. Կ. պ. ք. Արամից 70 ը. Գձ-ից 150 ը. (Ատ. հր.) Բթ-ից 100 ը.
 Խ-ի ուս. դպպ-ից 200 ը. Եպիֆանցուց 172 ը. Լակլ. ձեռ. 173 ը.
 Օր. Մ. 20 Փր. Օր. Ե. 30 Փր. Տիկ. Լ. 10 Փր. Վ. քաղաքից Ղարա Մէլիքի միջոցով յօգուտ «Իրօշակի» տպարանին պ. պ. Միհրանից և Արամից 100-ական Փր. Բացի այդ պ. Վարդերեսից 100 Փր. և Նից 100 Փր. Մի Բօլգարացուց 50 տաճկ. հոխայ տառ:

«Արջ օրհասականը հօրագոյնս կուլին:»
 Հնչակի նախալերջին համարում ասուած է, որ զանազան անձինք գողանում են իր թղթակցութիւնները և սեփական ոսկու տեղ ծախում: Սրա հետ միասին նա սպառնալիքներ է կարդում, որ ուրիշ բաներ ևս ունի յայտնելու, որ «այլ ևս ուրիշ կերպ կը վարուի»: Իսկ Հնչակի միմոսական օրգան Ապտակում ամենալկտի կերպով յայտնում է, որ այդ գողը «Իրօշակն» է: Միմոսական լկտիութիւնների պատասխանելու վարկեան անգամ ժամանակ չունենք: Իսկ «Հնչակին» մենք ասում ենք, որ դա ամենաստոր ստութիւն ու զրպարտութիւններ են: Քաջութիւն, ազնուութիւն ունէք, պարզ և փաստերով գրեցէք և այն ժամանակ միայն կստանաք ձեր փաստացի հերքումը:
 Մենք սպասում ենք, որ «Հնչակն» իր խոստացած սպառնալիքները կատարի: Ցանկալի է սակայն, որ դա ևս չենթարկի իր վերաբերմամբ մեր արած քննութեան խոստացած պատասխանի օրին:

Դաշնակցութեան անձանցութիւններից խնդրում է թըրթակցութեան և նուիրատուութեան համար դիմել.
 L. Boole, 15, Augustus Rd. Hammersmith, W. London.
 Վիեննա. Դաշնակցութեան աղատ տպարան